

נסים רזואן : אבן ח'לדון - הפילוסוף הראשון של ההיסטוריה

(ב) על שושלות, ערים וארחות-חיים

הברברי הזה בן המאה הי"א מתבלט מתוך בני-דורו ונראה הוא לנו כאחד משלנו. הרי זה סוציולוג מודרני שמצא את "תמצית" ההיסטוריה באותו ארגון חברתי ובאותה דינמיות חברתית הטמונים מתחת ל"תקלות" התמורה המדינית, ואשר ביקש לחדור אל התמצית הזאת ולנתחה. פרופ' יו טרבור-רופר, "מסות היסטוריות"

השראה אלוהית היא שהולכתני אל הקיבולת הזאת והביאתני בסודה של חכמה חדשה [ההיסטוריה] ועשאתני שומר ומפרש נאמן לצפונותיה. אבן ח'לדון, "האוטוביוגרפיה"

ח

בפרק ג' של ה"מוקדימה" פונה אבן-ח'לדון מניתוח היסטורי של עליית תרבויות וירידתן לתיאור פעליו של מימשל. כותרתו של פרק זה, התופס שלישי מן המוקדימה כולה והוא הגדול בששת פרקיה, היא: "על השושלות והמלכות והפליפות והדרגות השלטוניות, וכל הנלווה לדברים האלה, ובתוך זה כללי-יסוד ונספחות", ובפרק זה מגולל אבן-ח'לדון בפירוט ובהרחבה את המושג "עצביה", מלת-מפתח בפילוסופיה שלו, אשר פירושה "רגש קבוצתי", "רוח ציבורית", או "סולידריות חברתית". בקטע הראשון לפרק זה מסביר אבן-ח'לדון כי מרות מלכותית (מולך) ושלטון שושלתי אין להגיע אליהם אלא מפוח קבוצה והרגשה קבוצתית, "שכן כוח התקפי והגנתי אינו מושג אלא על-ידי עצביה, אשר פירושה חיבת-גומלים ונכונותם של בני-אדם להילחם ולמות איש בעד חברו". (המוקדימה, ע' 154; כל ציוני המובאות, לפי ההוצאה הביירונית).

חשיבותו המרכזית של מושג ה"עצביה" בהגותו של אבן-ח'לדון תוארה בבחירות על-ידי הפרופ' יו טרבור-רופר, "עצביה", כותב הוא במסתו, אבן-ח'לדון וירידתה של ברבריה, "הורתה במדבר, לעולם לא בערים; אבל דרוש נביא כדי להולידה. בני-ישראל במצרים היו עם-עבדים: ארבעים שנה היה הנביא משה צריך להחזיקם במדבר עד שיקום בהם דור המצוין, בעצביה, וכיון שזכה לה — היה בכוחו לבנות מדינה. במדבר העלה הנביא מוחמד את העצביה, והיא הרוח שפייעה את כיבושיו המופלאים, במדבר מצא המהדי של המוחידון את הכוח למגר את שליטי ברבריה וספרד. אך מה קורה אחרי תום הכיבוש? הכוח הנבואי יוכל אולי לשמר אותה רוח; אבל אפילו הכוח הנבואי נוטה להיעשות כוח חילוני, כליפים ואימאמים נוטים להיעשות שולטנים ומלכים. בתחילה המושלים החדשים מיתרבתים על-ידי הערים הגדולות אשר כבשו: כל זמן שהעצביה קיימת

בעינה, שרויים שני הכוחות בהרמוניה. אלו הן תקופת-הזהב של התרבות — אלא שאינן משתמרות במעלות השלמות אלא עד-ארגיעה. כי חישמהר הרוח מתפוררת, נשחתת מחמת חיי-הצר ומותרות, ביורוקרטיה, מסים כבדים ותהליך התמורה שאין להשיבו...” (טרבור-רופר, ע' 27).

אך האמנם זהו תהליך שאין להשיבו? האמנם אין תקוה? בתחילה עונה על כך אבן-ח'לדון בלשון חד-משמעית. „כמה מושלים, זהירים בשלטונם [הוא כותב], כיון שראו את הפורענויות שהביאו לידי שקיעת קיסרותיהם, ביקשו לרפא את הממלכה ולהשיבה לאיתנה. סבורים הם כי שקיעה זו היא פרי קוצר-יכולת או הזנחה מצד קודמיהם. טעות בידם. תקלות אלו טבועות בעצם מהותן של קיסרותיות ואין להן מרפא”. יתר על כן: „לפעמים, שעה שקיסרות עומדת בתקופתה האחרונה, יש והיא מגלה לפתע כוח כה גדול עד שנדמה לנו שנעצרה ירידתה; אך אין זה אלא היבהוב אחרון של נר הדועך והולך”. (מובא אצל מהדי, ע' 27).

אולם, לאחר שקבע את כל קביעותיו אלו, מעמיק אבן-ח'לדון בהיסטוריה כדי למצוא הוכחה להנחה כי שושלת, שעה שהיא מבוססת בשלטונה, יכולה לוותר על עציבה' — שהרי משעה שנכונה המנהיגות בידי אותם מבני-המשפחה הפשרים לשאת במרות המלכותית בשושלת או בממלכה, יהיו הבריות נלחמים עמהם מעצמם והללו (בניה של אותה משפחה) שוב לא יהיו צריכים לרגש הקבוצתי לקיום שלטונם. זאת ועוד, לעתים דומה אפילו שהוא מצביע על פתח-הצלה מן המבוי הסתום של כורח ירידתן ושקיעתן של שושלות. כשהוא מדבר, למשל, על תולדות התרבות בארץ-הקדם שואל הוא מדוע נמצאה התרבות במקומות אלה חזקה הרבה יותר מאשר ב„מערב” (אל-מגרב)? תשובתו היא שארץ-הקדם (פרס, עיראק, סוריה, מצרים) היתה לה תרבות-ישוב מושרשת כל-כך עד שהיה בכוחה להתקיים תחת כיבושים חוזרים ונשנים. לעומת זאת, המגרב לא היתה לו תרבות-ישוב כזאת מתחת לקרומים הדקים שהקרימו השלטון הרומי והערבי.

ט

לאחר כמה הערות כלליות על שושלות וממלכות, ניגש אבן-ח'לדון לניתוח טבעו של ממשל כפי שנודע בימיו. המלכות, הוא מסביר, היא מוסד טבעי למין האנושי... אין ליצור-אנוש חיים וקיום אלא בארגון חברתי ובשיתוף-פעולה לשם השגת מזון ו[שאר] צרכי-חיים. כיון שהתארגנו, הצורך מחייב שיהיו נושאים-ונותנים זה עם זה ומספקים צרכיהם בדרך כך. כל אחד יושיט ידו ליטול מה שהוא צריך ויקום לקחתו מחברו, שהרי העושה והתוקפנות הם מטבע החי. כנגד זאת ינסה האחר למנעו מקחת זאת מתוך כעס ויוהרה ומתוך התגובה האנושית העזה [שעה שנשקף לאדם איום על רכושו]. דבר זה מביא לידי ריב; ריב מביא לידי מעשי-איבה, ומעשי-איבה מביאים לידי צרה ושפיכות-דמים ואיבוד נפשות, ודבר זה מצדו מביא לידי חורבן המין האנושי. והנה המין האנושי הוא אחד הדברים שציוונו הבורא במיוחד על שמירתם”. (ע' 187).

אין בני־אדם יכולים אפוא להתמיד במצב של אנרכיה בלי מושל שיפריד ביניהם. טבע האדם גורם שחייב מושל זה להיות איש תקיף ונמרץ היכול לשפוך מרותו בפועל־ממש. הנתינים יש להם ענין לא באישיותו של המושל אלא בויקתו אליהם. „המימשל הטוב (מִלְכָּה) עיקרו מידת־הרחמים. אם נזקק המושל לכוח־הזרוע הוא נכון להעניש ויש להוקיע מומיהם של בני־אדם ולמנות את חטאותיהם, סופם של נתיניו שהם מתמלאים פחד ודיכאון ומבקשים להתגונן מפניו בשקר, במרמה ובתחבולות־ערמה. רוחם ואפיים נשחתים...” (ע' 188). מתוך הנחה זו ממשיך אבן־ח'לדון וניגש להגדרת הפליפות והאימאמות באסלאם והחוקים והתנאים הקובעים את שתייהן. בו בזמן שפעולתה של „מלכות” טבעית באה „לעורר את ההמונים לפעול כפי שמחייב הצורך והרצון”, והמלכות המדינית באה לעורר את ההמונים לפעול „כפי שמחייבת ההארה הדתית של ענייניהם בעולם־הבא ובעולם־הזה כאחד”, הנה הכליפות משמשת חילוף למחוקק מוחמד. במידה שהיא משמשת, כמזה, לקיים את הדת ולשפוך את מנהיגותה המדינית על העולם. הממונה על מוסד הכליפות הוא הפליף או האימאם.

ואולם בקורותיו של האסלאם, שעליהן נתיסדו כתביו של אבן־ח'לדון, היו רק 30 שנים כלילות־שלמות של שלטון מוסלמי אחרי מותו של מוחמד. לאחר־מכן היתה הכליפות יורדת והולכת, ברוח כמו גם בחומר — עד שמוגר הכליף העבאסי האחרון בבגדאד על־ידי הפולשים המונגולים ב־1258. המעבר מן הכליפות למלכות הוא עניינה של פרשה 26 בפרק ג'.

בראשית היתה צורת־השלטון כליפות. כל אדם נושא בחובו השפעה מרסנת משל עצמו — הלא היא השפעתו המרסנת של האסלאם. הכל ביפרו את האסלאם על ענייניהם הארציים, „גם אם היתה הונחת העניינים הארציים מביאה עליהם אבדן”, ואילו המון־העם לפחות ניצל מגורל זה. זה היה גורלם של כל ארבעת הכליפים הראשונים: אברבפר, עומר, עות'מאן ועלי. „עד כדי כך היו המוסלמים הראשונים האלה שוקדים על עילוי דתם על חשבון ענייניהם הארציים, בעד אשר אנחנו

מטליאים את עניינינו הארציים בקרענו את דתנו לגזרים.

וכך אין קיום לא לדתנו ולא לעניינים הארציים אשר הטלאנו.”

(מיוחס למשורר אבו אל־עטאהיה, ע' 208)

עיקר הרצאתו של אבן־ח'לדון בנקודה זו אפשר למצותו כלהבא. הכליפים נצטרפו בהם יחדיו מנהיגות דתית, מדינית וצבאית. אך הואיל והמושל החילונית הטרוד אין לו הארה דתית מיוחדת, מוסר הוא קצת מסמכויותיו למופתי ולשופט־עליון. מחמת מסירת־תפקידים מעין זו מקפחים התפקידים האלה קצת מפורם, שכן „טבעה של תרבות אינו מחייב שיהיה לאנשי־משפט ולתלמידי־חכמים חלק במרות” (ע' 224). לדברי אבן־ח'לדון איחוד המרות הדתית והמדינית באיש אחד בצמרת השלטון הוא דבר נחוק בארצות מוסלמיות, בגלל עצם טבעו של הגייהאד — מלחמת־הקודש. „בעדה המוסלמית”, הוא כותב, „מלחמת־הקודש היא חובה דתית, בגלל

האוניברסליות של התעודה המוסלמית והציווי לאסלם את הכל, אם בדרך שידול ואם בכוח-הנרוע. לפיכך הכליפות והמלכות מאוחדות באסלאם, למען יוכל האיש הממונה להקדיש לשתיהן בעת-רובעונה-אחת את הכוח המצוייב-בין". (ע' 230/1 ר' גם נספח ב').

5

הפרק על המימשל מתאר בפירוט רב, ובחזרות המקובלות על המחבר, את הצד המעשי כמו גם את הצד העיוני של המדינה המוסלמית. המושל, מסביר הוא ואומר, כשלעצמו חלש הוא ועמוס-לעייפה, ולפיכך עליו לבקש עזר משאר בני-אדם. „האיש שבו המושל מבקש להיעזר יכול לעזור לו בסיף, או בקולמוס, או בעצה ודעת, או על-ידי שימנע את הבריות מהיקהל עליו ומהסיח את דעתו מן הפיקוח על ענייניהם. יכול הוא גם שיפקיד את הפיקוח על הממלכה כולה [בידי אותו איש] וישליך יתבו על יכלתו ועל כשרון-המעשה שלו במשימה הזאת...“ (ע' 235). מעניין לציין שגם בכתבו על הדרגות המלכותיות והשלטוניות ועל התארים הכרוכים בהן, מביטחנו אבן-ח'לדון שהוא מדבר בהן „רק בחינת תוצאה נחוצה מטבע התרבות בהוויה האנושית“. הנה כך עומד בזו אחר זו על הוויזיות („אל-זוארה“), כהונת שומר-הסף („אל-חג'אבה“), לשפת הפספים והגבייה („דיואן אל-אעמאל ואל-ג'באיה“), לשפת האיגרות והכתב („דיואן אל-רסאיל ואל-פתאבה“), המשטרה („אל-שורטה“) והאדמירליות („קיאדת אל-אסטול“, מפקדת הצי).

לאחר שהוא מתאר את הסמלים האפיניים של מלכות ושלטון (הלבוש, כס-המלוכה, המטבעה, החותם, סרט-הכבוד וכו'), מפליג אבן-ח'לדון בעיון בסיסי במלחמה וב„שיטות הלחימה השגורות באומות השונות“. מכאן הוא עובר למסים ולטעמיהן של הכנסות-מס נמוכות וגבוהות. כאן מנתח אבן-ח'לדון את השיטה הפייסקלית כפי שהיא משפיעה על עלייתו וירידתו של הארגון החברתי. בפתיחת סעיף זה הוא אומר: „ודע כי בראשית השושלת המסים מביאים הכנסה גדולה משומות קטנות. באחרית השושלת המסים מביאים הכנסות קטנות משומות גדולות. הטעם לכך הוא שבזמן שהשושלת הולכת בדרכי-הדת אין היא מטילה אלא את המסים שעליהם מצווה החוק הדתי, כגון מסי צדקה, מס-גולגולת ומס-קרקע. פירושם של אלה שומות קטנות... שעה ששומות-המס וההיטלים על הנתינים נמוכים, יש בהם בהללו מרץ ורצון לעשות מעשים. המפעלים התרבותיים גדלים ומתרבים, כי המסים הנמוכים מביאים לידי שביעות-רצון. בגדול המפעלים התרבותיים עולה מספר ההיטלים והשומות האישיים... והכנסות-המס מתרבות.“ (ע' 279). הנה כך מופעל עוד אחד מן המחזורים הגורליים הללו של אבן-ח'לדון. „כיון ששולת נמשכת ומושליה באים רצופים בזה אחר זה, הריהם מתעדנים והשקפת הברווים ופשטותם פג טעמן; נעלמות סגולות המתיונות וההתאפקות הברוויות... אז אנשי השושלת קונים להם סגולות-אופי הכרוכות בפקחות. מנהגיהם וצרכיהם מתגוונים והולכים בגלל הרווחה והתפנוקים שהם שרויים בהם. עקב כך מתרבים ההיטלים והשומות האישיים על הנתינים...“ (ע' 279).

אך אין זה הכל. עם שהשומות עוברות את גבולות הצדק, סר עניינם של הגתנינים במפעלים תרבותיים ורבים מהם נמנעים מכל פעילות תרבותית. עקב כך יורדת ההכנסה הכוללת ממסים. „תכופות, כיון שהובחן בירידה, מרבים בשיעורי ההיטלים האישיים, כאמצעי לפיצוי על הירידה“. ואולם שעה שההיטלים והשומות האישיים מגיעים אל קצה גבולם הרי מחיריהם של כל המפעלים התרבותיים מאמירים יותר מדי, המסים מכבידים יותר מדי והרווחים פוחתים מדי. „סוף־דבר, התרבות נחרבת, לפי שההמרץ לפעילות תרבותית איננו עוד... אם יבין זאת הקורא הרי יבין גם שההמרץ הטוב ביותר לפעילות תרבותית הוא להנמיך ככל האפשר את שיעורי ההיטלים האישיים המוטלים על בני־אדם המסוגלים לשלוח יד במפעלים תרבותיים. על־ידי כך יהיו אנשים אלה נוטים לשלוח יד בהם, מפני שיוכלו לבטוח ברוח שיפיקו מהם. אלה הוא בעל כל הדברים כולם.“ (ע' 280).

אבן־ח'לדון מעלה ציור קודר למדי של בירת ממלכה מעין זו, שהמסחר נוטשה והיא נעשית מדבר־שממה ממש, שפן בהיעדר המולת היוצאים־והבאים ברחובות האוויר מתעפש. העשירים מנסים להיחלץ מן המקום, אבל המושל ופמלייתו ימים קשים באים עליהם. „ודע שקשה ומן הנמנע הוא לאדם להיחלץ מחיי שררה לאחר שהיה שרוי פעם בתוכם. שעה שהמתכוון לכך הוא המושל עצמו. הרי נתיניו ושותפיו־ל, עצביה' וההמון אשר סביבו אף רגע לא יניחוהו להימלט... אם המתכוון להימלט הוא אחד מבני פמלייתו של המושל או אחד מרמי־המעלה בשושלתו, רק לעתים רחוקות יותן לו לעשות את חפצו. הסיבה היא קודם־כל שהמושלים רואים בעמם ובפמלייתם... עבדים המכירים את מחשבותיהם ורגשותיהם... רוצים הם למנוע את האפשרות שבאמצעות אותו אדם יודעו סודותיהם ומצבם לאיזה איש מבחוץ...“ (ע"ע 284/5).

יא

הפרק הרביעי של המוקדימה עניינו ב„ארצות וערים, ושאר צורותיה של תרבות־ישוב — והתנאים החלים שם“. זהו עיון בראשיתם ובמעמדם של ערים ויישובי־קבע ביחסם להתפתחותן של שושלות ומלכויות. הנה כך קובע הוא בתחילת הפרק הזה ששושלות קודמות לערים וכרפים, שערים וכרפים הם מוצרי־לוואי של מלכות, שמלכות מחייבת ישוב עירוני, ושרק מלכות חזקה יכולה לבנות ערים גדולות. ערים הן משפנות שאומות מזדקקות להם רק בהשיגן את המטרה הנכספת של חיי־מותרות וכל הכרוך בזה. יש לדאוג להרחקת פגעים ופורענויות מערים אלו. למשל, כל בתיה של עיר צריכים להימצא בתוך חומת־מגן, והעיר עצמה מן הדין שתשפון במקום שאין גישה אליו, למשל — במרומי הר תלול, או שתהיה מוקפת ים או נהר. לאחר שהוא מונה את צרכי־היסוד של תיכנון־ערים, מתאר אבן־ח'לדון את המסגדים והמקומות הקדושים של זמנו, כולל היסטוריה של הקעבה, „המסגד הקיצון“ (אל־אקצה) בירושלים, ומדינה. „אין בדינו שום ידיעות“, הוא מסיים ואומר, „על איזה מסגד מחוץ לשלושת אלה, להוציא סיפורים על

מסגדו של אדם הראשון באי ההודי ציילון. אך על אותו מסגד אין שום ידיעות בדוקות שיכול אדם לסמוך עליהן." (ע' 357).

אבן-ח'לדון רואה שבאפריקה ובמגרב, השטח העיקרי של חקירותיו ותצפיותיו, מעטים הערים והכפרים. „הסיבה לכך היא שאלפי שנים לפני האסלאם היו הגלילות האלה שייכים לברברים. תרבותם כל-כולה בדווית היתה; תרבות-ישוב לא ידעו הברברים משך פרק-זמן שיספיק לה להגיע לאיזו דרגה של שיכלול. שושלות הנוצרים-האירופים והערבים לא משלו בברברים פרק-זמן שיספיק לתרבות-הישוב שלהם להכות שרשים נאמנים בתוכם." (ע' 357). אבל הערבים-המוסלמים לא היו מפותחים הרבה יותר; בהתחשב בכוחו של האסלאם, אומר אבן-ח'לדון, הרי מבניו ובנייניו מועטים-ביחס. כדין הברברים כך גם דינם: „גם הערבים מושרשים היטב במדבר, ואילו את האומנויות אינם מכירים כלל. יתר על כן, לפני האסלאם היו הערבים זרים לנחלות אשר נחלו להם אחרי-כן. כאשר באו למשול בהן לא הספיק הזמן להתפתחותם המלאה של כל מוסדותיה של תרבות-ישוב. זאת ועוד, בנייני האחרים אשר מצאו הספיקו להם." (ע' 358).

עוד תוצאה אחת מעמדתם של הבדווים וזרותם לאומנויות היא, אומר אבן-ח'לדון, שבניינים שהוקמו בידי הערבים נחרבים חיש-מהר, פרט לבודדים יוצאים-מן-הכלל. הוא מזכיר את אל-כופה, בצרה וקירואן ללמדנו שהערבים „מקדישים תשומת-לב מועטה בתיכנון ערים לפחירה הנכונה באשר לאתרה של העיר, טיב האוויר, המים, השדות והמרעה... הערבים אין להם ענין בדברים האלה. דואגים הם רק שיהיה להם מרעה לגמליהם..." (ע' 359). שלוש הערים האלו אין להן אפוא אתר טבעי. לא היו להן מקורות לפרנס מהם את תרבותן. הנה כך, כאשר אך החל הכוח הערבי להתפורר, כאשר אך החל להיעלם הרגש הקבוצתי אשר הגן עליהן, התפוררו הערים הללו, והיו כלא-היו."

בדומה לשושלות, מדינות ותרבויות, כך גם הערים יש להן מחזור גורלי משלהן. „כשמתיסדות ערים יש בהן בתחילה מעונות מועטים ומעט חמרי-בניה, דוגמת אבן או סיד, או דברים המשמשים ציפויי-קישוט לקירות, דוגמת רצפים, שיש, ספיסטים, קונכיות וזגוגיות. בעת ההיא אפוא נבנים הבתים כאורח הבדווים, והחמרים המשמשים בבנייתם נוחים להתפסד. אחרי-כן תרבותה של עיר צומחת ועולה ומספר תושביה מתרבה... עד שהוא מגיע לגבול במובן זה." (ע' 359). אך אז מתחיל תהליך ההתפוררות הנחרץ. „אז מתמעטת תרבותה של העיר ותושביה פוחתים במספר. דבר זה גורר אחריו ירידה באומנויות. עקב כך שוב אין נזקקים לבנייה טובה ומוצקה ולעיסורם של בניינים. אז מתמעטים הפועלים המצויים-בעין, מחמת מיעוט התושבים. חמרים כגון שיש, אבנים וכיוצא בזה כמעט אין מביאים עוד כלל, והמרי-בניה בל יימצאו. החמרים שבבניינים הקיימים חוזרים ומשמשים לבניה ולגימור, מעבירים אותם ממבנה אחד למשנהו, שפן רוב המבנים הגדולים, הטירות והארמונות, עומדים ריקים מחמת מיעוטה של תרבות-הישוב והירידה הגדולה באוכלוסיה לעומת ימים-עברו. אותם חמרים עצמם מוסיפים לשמש

לטירות ולבתים בזה אחר זה, עד שרובם משתחקים לגמרי. אוראז חוזרים הבריות לאורת־הבניה הבדווי. החימר משמש להם תחת אבן והם מדירים עצמם מכל קישוט ועיטור. ארדיכלותה של העיר חוזרת לזו של כפרים ובקתות. ניכר בה חותם המדבר. מעט־מעט מתנוונת העיר וחרבה כליל, אם כך מונה לה בגורל. כך דרכו של אללה בברואיו". (ע"ע 359-360).

בנושא זה של עלייתן, ירידתן ונפילתן של ערים — כמו גם של מדינות ותרבויות בכלל — אפשר יהיה המעיין מתקשה מעט במשנתו של אבן־ח'לדון. מצד אחד, הוא מבטיחנו פסקנית כי שלבי התהליך הזה הם קבועים, נחרצים ונחוזים־מראש בהחלט; ואולם, מצד שני, דומה שהוא מוזמן לנו פתח־הצלה. במקום אחד, למשל, בדברו על היעדר פרפים וערים באפריקה ובמגרב, הוא מעיר: „לעומת זאת הרי כל תרבות־הישוב של הארצות הלא־ערביות היתה, לפחות בחלקה הגדול, תרבות של כפרים, ערים ומחוזות. דברים אלה חלים על ספרד, סוריה, מצרים, עיראק וארצות דומות". (ע' 357/8). אכן, מתי איתנים שרשיה של תרבות־ישוב? אבן־ח'לדון משיב על כך: „שרשיה איתנים כאשר השושלת רצופה ומושרשת היטב... כאשר איזו שושלת ממשכה בשלטונה ומושליה באים בזה אחר זה בעיר מן הערים, תרבות־הישוב מתבססת ומשתרשת יותר ויותר בקרב יושביה של אותה עיר. דוגמה לכך יוכלו לשמש היהודים. שלטונם בסוריה נמשך כ־1,400 שנה. הנה כך נתבססה בתוכם היטב תרבות־הישוב... כך גם היה דין הקופטים. כוחם המדיני נתקיים שלושת־אלפים שנה. מנהגיה של תרבות־ישוב מושרשים היו אפוא היטב בארצם, היא ארץ־מצרים. שם באו על מקומם היוונים והרומאים, ואחרי־כן האסלאם, שביטל את הכל. הנה כך נמשכו במצרים תמיד מנהגיה של תרבות־ישוב". (ע' 369). הוא הדין גם בתימן, שפן שם משלו הערבים אלפי שנים רצופות; הוא הדין גם בעיראק, אשר משך אלפי שנים משלו בה הנבטים והפרסים, הסאסאנים והערבים. „עד היום הזה", כותב אבן־ח'לדון, „לא היה על פני האדמה עם בעל תרבות ישובית יותר מתושבי סוריה, עיראק ומצרים". (ע' 370).

איך אפוא ניצלו העמים האלה מן השלבים הקבועים, הנחרצים וההכרחיים של ירידה והתפוררות? אין אבן־ח'לדון עונה על שאלה זו. „כוונתי", כתב, „להצטמצם במגרב, בשבטיו, עממיו, ממלכותיו ושושלותיו. לא אדון בארצות אחרות, כי חסר אני את הבקיאות הנחוצה בארץ־הקדם ועממיה". (מובא אצל טרבור־רופר, ע' 28). המגרב, כמובן, חסר היה בהחלט תרבות־ישוב. וכך הוא כותב:

אפריקה והמגרב לא היתה בהן מלכות הרבה לפני האסלאם. הרומים [1. א.]: הביזנטים] והנוצרים־האירופים עברו את הים ובאו לאפריקה ונחלו את החוף. הצניינות שגילו כלפיהם הברברים אשר ישבו שם לא העמיקה שרשיה. ישיבתם שם לא היתה אלא ארעית. שום שושלת לא היתה קרובה לבני המגרב. מוזמן לזמן התכנעו לגותים שמעבר־לים. משהביא האלוהים את האסלאם והערבים נחלו את אפריקה ואת המגרב נתקיים השלטון הערבי זמן

קצר בלבד, בראשית האסלאם. בעת ההיא עומדים היו הערבים בשלב של חיי בדווים. אותם שנשארו באפריקה ובמגרב לא מצאו שם מסורת עתיקה של תרבות־ישוב, שכן האוכלוסיה המקורית של אפריקה והמגרב היתה ברברית ושקועה בחיי בדווים. עד־מהרה התמרדו הברברים של מארוקו בראשותו של מייסרה אל־מוטאפרי בימין של השאם בן עבד אל־מליך, ואחרי־כן לא שבו עוד מעולם לשלטון ערבי. עצמאיים היו. גם אם נשבעו אמונים לא־דריס, אין לראות בשלטונו עליהם שלטון ערבי, שכן הברברים היו ממונים עליו, ולא רבים היו הערבים בממשלה. אפריקה נשארה בידי האגלאביים והערבים שהיו עמהם. היתה להם איוו תרבות עקב חיי־הרווחה של המלכות וברכתה ותרבות־הישוב הגדולה של קירואן. בני פותאמה וצנחאג'ה אחריהם ירשום מן האגלאבים. אך כל הדברים האלה ארכו פחות מ־400 שנים. שושלתם תמה, והשתנה טיבה של התרבות שנתקיימה שם, לפי שלא נתיסדה באיתן, בני־האל, שהיו בדווים ערביים, השתלטו על הארץ והחריבוה. (ע' 370).

יב

בסיומו של פרק ד' על התרבות העירונית נפרד אבן־ח' לדון מן המחזורים החביבים עליו ומפליג בהרצאה על כל ענפי הפעולה האנושית. כותרת הפרק יש בה כדי לרמוז על הקפו: "על צדדיה השונים של פרנסה, כגון רווחים ואומנויות. התנאים החלים בזה, כולל מספר בעיות [קרובות]". לאחר הקדמה קצרה, בה הוא מבאר את טיב הריוח והמחיה (ריוח הוא "ערך מופק מעבודת אדם", ואילו מחיה היא "אותו חלק מן הריוח המנוצל בפועל"), מונה המחבר את "הדרכים, השיטות והאמצעים השונים" לפרנסה. ריוח משיגים בכמה וכמה דרכים: אפשר להשיגו "בפוח ליטול מאחרים" — כלומר, בהטלים ובמסים; בציד ודיג; בחקלאות; בעבודת אדם, שבהודקה לחמרים מסוימים היא קרויה אומנות, "כגון כתיבה, נגרות, חייטות, טוויה, רכיבת סוסים"; או במסחר. "המסחר הוא דרך טבעית לעשיית רווחים. ואולם רוב הליכותיו ושיטותיו פתלתלות הן ומכוונות להפיק את ריוח־השוליים בין מחירי הקניה למחירי המכירה. לפיכך החוק מרשה את הערמומיות במסחר, הואיל ויש בו יסוד של הימור". (ע' 383).

כמה מלומדים, מוסיף אבן־ח' לדון, מחווים את הדעה שאפשר להתפרנס מניצול השררה [אימארה], אבל זו "איננה דרך טבעית לפרנסה". עוד דרכי פרנסה שאינן טבעיות בעיניו של אבן־ח' לדון הן עבודת משרתים וחיפוש אוצרות־מסתרים. בבעיה הכללית של המשרתים יש בפיו דברים מעניינים לאָמרם. ארבעה הם סוגי המשרתים: מוכשר ומהימן, מוכשר אך בלתי־מהימן, מהימן אך בלתי־מוכשר, ולבסוף — בלתי־מוכשר ובלתי־מהימן. הסוג הראשון "כמעט ואינו נמצא"; אדם שהוא מוכשר ומהימן כאחד יכול להיות יותר משרת סתם. משרת מן הסוג הרביעי, שאיננו מוכשר אף לא מהימן, "אין שום איש נבון צריך להעסיקו".

הברירה היא אפוא בין הסוגים השני והשלישי. „שתי דעות יש בקרב הבריות באשר לסוג העדיף מן השניים. כל אחד מהם יש משהו לזכותו. ואולם, ראוי להעדיף את המשרת המוכשר, אפילו איננו נאמן... יוכן דבר זה ויקובל כקנה-מידה למציאת משרתים המניחים את הדעת”. (ע' 384).

גם ציד-מטמונים יש בו גנות ועוסקים בו אנשים „רפי שכל”, המאמינים שהנוצרים-האירופים שהתגוררו באפריקה לפני האסלאם הטמינו את רכושם והעלו על הכתב את רשימת מסתוריו למען יוכלו לשוב ולחפרו ממטמונים כאשר תמצא ידם לעשות זאת. במגרב של תקופת אבן-ח'לדון היו הרבה „תלמיד-י-חכמים” שהיו ניגשים אל בעלי-יכולת ובידיהם ניירות קרועי-שוליים שבהם אותן רשימות, כביכול „רמאים אלה יוצרים מצבים מופלאים ומשתמשים בשיטות מדהימות”.

המעמד מועיל בהשגת רכוש, קובע אבן-ח'לדון, שפן איש בעל-מעמד זוכה שיעבדוהו רבים חנם והוא מעשיר „בזמן קצר מאד”. לפיכך אנו מוצאים „כי בעל-מעמד שמסללים בכבודו מצליח הוא ועשיר בכל המובנים החמריים יותר מאדם שאין לו מעמד”. לעומת זאת, אדם שאין לו כל מעמד „משיג לו רכוש רק בהתאם לרכוש אשר ברשותו וכפי המאמצים שיעשה הוא עצמו... אף-על-פי-כן יכול יוכל איש אשר כזה לחתור ולשאוף למעמד. אם כך, „חייב הוא להיות מתרפס וחנפן, כדרוש למושלים אדירי-כוח”. שאם לא כן, „ייבצר ממנו להשיג מעמד כלשהו”. הואיל וההתרפסות והחנופה הן שעומדות לו לאדם להשיג לו מעמד, הרי ש„רוב העשירים והמאושרים יש בהם תכונת ההתרפסות והם נזקקים לחנופה”. משום כך גם „רבים הגאים והיהירים שאין להם חפץ במעמד. מתוך כך רווחיהם מצטמצמים בפרי עמלם שלהם, והם אנוסים לסבול עוני ומחסור”. אבן-ח'לדון, ריאליסט כדרכו, מוסיף כאן: „ודע כי גבהות-אף וגאווה אשר כאלו הן תכונות ראיות-לדופי; נובעות הן מהנחתו של אדם שהוא מושלם...” (ע' 391).

יג

אולי כדאי יהיה לעקוב עוד מעט אחר עיונו זה של אבן-ח'לדון, הואיל ויש לו נגיעה בחייו ובהתנהגותו שלו. טיפוסים שכאלה, מוסיף הוא ואומר, „מולזלים בכל זולתם, מתוך שטובים הם בעיניהם מזולתם”.

אחד מהם יכול אפילו שיבזו להתרפס לפני מושל ויראה בהתרפסות אשר כזאת קלון, השפלה ואיולת. סבור הוא שחייבים בני-אדם לנהוג בו בהתאם למה שהוא חושב על עצמו, ושנואים עליו הללו שבאיזה מובן שהוא אינם נוהגים בו כתביעתו. לעתים קרובות רוחו נטרדת ונעצבת בקרבו עד מאד בשל כך. תמיד הוא מודאג הרבה מפני שהבריות ממאנים לתת לו מה שמגיע לו לפי דעתו. מתוך כך הוא מעורר עליו את שנאתם של הבריות, וזאת מפני האנוכיות שבטבע האדם. בנדיר ייאות בן-אדם להכיר שזולתו איש מצוין ונעלה. אלא אם כן ייאלץ לכך משום-מה על-ידי כוח עדיף... הנה

כי כן, איש גבה־אף כשאינן לו מעמד — ואי־אפשר שיהיה לו מעמד, כמו שהוסבר — הריהו שגוא על הבריות... כתוצאה מכך פרנסתו נהרסת. (ע' 392).

והנה, בנסיונם לתרץ, ולהפריך, את הערותיו הזולזניות ואם גם דר־משמעיות כלשהו של אבן־ח'לדון על הערבים, עמלו כמה חוקרים ערביים בני־זמננו לייחס את „סתימותו“ ו„הפכפכותו“ לעובדה שהיה אופורטוניסט, קרייריסט המוכן לשרת כל אדון ובלבד שיעלה בדרגה. אחד החוקרים האלה העיר שהשליטים הברברים בימי אבן־ח'לדון „נהנים היו להקשיב לדברי־בקורת על הערבים“. אותו סופר לבנוני, המצטט מן הביוגרפיה של אבן־ח'לדון כדי להראות שבמתכוון נקט לשון סתומה דר־משמעית בכתבו על הערבים, מסביר שההיסטוריון התוניסי הגדול נתחנך על האהבה לרום־המעלה ועל ההתרפסות לשליטים. הואיל ומקובל היה אז באופנה להשמיץ את הערבים, כתב מה שכתב במוקדימה רק כדי להנעים לתקיפי הזמן שהוא שבים היה לחלק עמדות ודרגות־שררה. (בייהם, ע"ע 58, 64, 65).

טענה זו ספק אם אפשר לקבלה ככל שהדברים אמורים בפרקי־חיי הראשונים של אבן־ח'לדון. אמת, הוא השפיל לשמש בכמה משרות גבוהות בפס בטרם יכתוב את ההיסטוריה שלו, אך לאחר־מכן נבאש ריחו בעיני השלטונות — ודווקא מן הטעמים שעתיד היה להגדירם כראויים־לדופי. ואולם שעה שהחליט, כעבור שנים, לשאת רגליו לארץ־הקדם, כבר הפיק כמה לקחים מועילים מנסיונותיו. הוא שהה בקאהיר על־מנת להרצות במסגד ובאוניברסיטה המפורסמת שבעיר, אל־אזהר, וכעבור שנתיים נתמנה קאדי מאלפי * ראשי על־ידי השולטן הממלוכי אל־זאהר ברקוק. אחד מבני־דורו מתארו בזמן הזה כזקן גבה־קומה והדור־מראה, שזקנו וצניפו לבנים וגלימה לו „כעין שעותיו המוקדמות של הלילה“. ב־1401, בהיותו כבן 70, ליוה אבן־ח'לדון את יורשו של ברקוק, אל־נאצר, לדמשק במערכה נגד טימורלן. בזכות תהילתו והטאקט שלו נבחר אבן־ח'לדון לשאת־ולתת עם טימורלן על מסירת העיר שהיו המוגולים צרים עליה. אבן־ח'לדון התקבל על־ידי טימורלן הגדול כאורח נכבד. (חיתי, ע' 567). מספרים שבהגיעו אל מחנה האויב ביקש, קודם־כל, רשות „לנשק את היד שנועדה לשעבד את העולם“. דבר זה, אף שעשה רושם טוב מאד על המנהיג המוגולי שהעתיר תשורות על אבן־ח'לדון, לא השפיע במידה של ממש על עמדתו והוא התעקש להעמיד תנאים קשים כדרכו לכניעת העיר.

הטענה שאבן־ח'לדון השמיץ את הערבים כדי לגרום קורת־רוח לברברים בני־דורו מפקפקת היא גם מטעם אחר, שכן בנתחו את התרבות לגילויה השונים לא חס על כבודם של הברברים עצמם. במקום אחד בפרק ה', למשל, הוא פוסק ש„מכל העמים הערבים הם המצויים פחות אצל האומניות“ לפי שהם מושרשים יותר מכל

* „מהלך“ המאלפי הוא אחד מארבעת ה„מהלכים“ הראשיים באסלאם.

זולתם בחיי-מדבר. אך באותה פרשה עצמה הוא מוסיף שבלתי-הערכים במגרב, הברברים, „דומים במובן זה לערבים“.

יד

אלה הם אפוא קוויה הכלליים של מחשבת אבן-ח'לדון כפילוסוף-שלי-ההיסטוריה וכהיסטוריון. ואולם יסודיותו הגיעה כדי-כך שהכליל במוקדימה עוד פרק אחד, הוא הששי, המחזיק למעלה מרבע מן החיבור כולו ועוסק ב„הסוגים השונים של המדעים, דרכי ההוראה, והתנאים השוררים בקשר להם“. פרק זה ראוי לדיון בפני עצמו, אף שמצד תכנו הריהו חלק בלתי-נפרד ממחשבתו של ההיסטוריון הגדול.

לסיכום אפשר לומר שיצירתו של אבן ח'לדון במוקדימה קובעת לו מקום בטוח בשורת ההוגים הגדולים של העולם. כדברי ההיסטוריון הערבי-האמריקאי פיליפ חיתי, העמיד אבן-ח'לדון במוקדימה „בפעם הראשונה תורה של התפתחות היסטורית המכירה אל-גכון בעובדות הפיזיות של האקלים והגיאוגרפיה כמו גם בכוחות הפועלים המוסריים והרוחניים“. שום סופר ערבי, ובעצם גם שום הוגה דעות אירופי, מעולם לא השקיף על ההיסטוריה השקפה שהיא כה כוללת וכה פילוסופית בעת-ובעונה-אחת. „כאדם שהשתדל לנסח חוקים להתקדמותה וירידתה של אומה, יכול אבן-ח'לדון להיחשב המגלה — כפי שהתימר הוא עצמו להיות — של הקפה וטבעה האמיתיים של ההיסטוריה, או לפחות המיסד האמיתי של מדע הסוציולוגיה“. (חיתי, ע' 568).

ההיסטוריונים האירופיים של זמננו הכירו אל-גכון בהשג היחיד-במינו של אבן ח'לדון. „באלפיים השנה שבין חוקידיס לרנסאנס“, כתב פרופ' טרבור-רופר, „יש שני פילוסופים גדולים של ההיסטוריה, אולי שנים בלבד. שניהם היו ברברים, שנולדו בריחוק מאה מיל זה מזה באפריקה הצפונית. שניהם היו מאמינים אדוקים בדתות שונות, והפורענויות המדיניות על סביבם המריצו לתור אחר משמעותה של ההיסטוריה ולתת לה מימד פילוסופי חדש. שוד רומא בידי של אלאריך הניע את אוגוסטינוס הקדוש לחבר את, קרית האלוהים, ואת כתביו האחרונים תיקן באלג'יריה בעמד הוונדאלים בשער. כעבור קרוב לאלף שנה, מטירה באטלס-הקטן, נשקף עוד אפריקאי אחד גדול אל חורבן דומה לזה. הנוודים והמגיפה השחורה השמו את המגרב...“ (טרבור-רופר, ע' 24).

בהביטו על סביבו כתב פעם אבן-ח'לדון: „לשעבר היתה הארץ הזאת כולה מאוכלסת, מן הים הרומי עד ארץ-השחורים, מן העיר סוס ועד ברקא. עתה כמעט בכל אין כי אם מישורים נטושים, מרחבי שממה, ומדבר... אללה יורש את הארץ, והוא הטוב בירשים“. על רקע האסוציאציות ההיסטוריות השליטות בתקופתו ובסביבתו צריכים אנו אפוא לדון את התעסקותו של אבן-ח'לדון, התעסקות שהיתה קרובה לדיבוק ממש, בתורה של מחזור הירידה, הנפילה והחורבן, העומדת במרכז של כתיבתו, הן במוקדימה הן ב„היסטוריה“ שלו.

נספחות

נספח א': אבן־ח'לדון וסיפור יציאת־מצרים

במבוא למוקדימה הכללי אבן־ח'לדון קטע על היסטוריונים „הטוטים מן האמת ואובדים במדבר של טעויות וסברות־כרס”. כך הדין במיוחד, הוא מוסיף, במספרים, בין בסכומי־כסף בין במספרי חילים, וכדוגמה הוא מביא את הגירסה המקראית של סיפור יציאת־מצרים, וכך הוא כותב:

אל־מסעודי ועוד הרבה היסטוריונים מספרים שמשה ספר את צבא בני־ישראל במדבר... ומנה 600.000 או יותר. בנקודה זו שוכח אל־מסעודי לשקול אם בכלל יכלו מצרים וטוריה להכיל מספר כזה של חילים... כל השטח הבא בחשבון היה קטן מדי למספר כזה...

אך גם לאחר שהוא מפליג בניתוח לוגיסטי מפורט, כדי להוכיח שהמספר שמביאים מסעודי ואחרים היה גדול במידה שאינה מתקבלת על הדעת, ולאחר שהוא תולה זאת, בתוך שאר דברים, ב„הנטיה השכיחה לסנסאציה” וב„הקלות שבה יכול אדם סתם לנקוב במספר גבוה יותר”, עדיין נמנע אבן־ח'לדון מהוציא משפט סופי. וכך כתב:

אפשר לומר שריבוי הצאצאים [של יעקב] עד למספר כזה היה בגדר הנמנע בתנאים רגילים — ואולם אין דבר זה חל על בני־ישראל. במקרה שלהם ייחשב הריבוי נס העולה בקנה אחד עם המסורת שלפיה נתגלה לאבותיהם, הנביאים אברהם, יצחק ויעקב, בתוך השאר, שהאלוהים ירבה את זרעם ככוכבי השמיים וכחול אשר על שפת הים. וקיים האלוהים מה שהבטיח להם, כמעשה של חסד עליון וכנס מופלא שנעשה למענם. התנאים הרגילים לא יכלו אפוא למנוע מאורע אשר כזה, ואל ידבר בו איש סרה.

יכול אדם לצאת כנגד המסורת בטענה שהיא מופיעה רק בספר־התורה, שהיהודים שינוהו, כידוע היטב. (התשובה על טענה זו תהיה כן) הדעה שספר־התורה שונה על־ידי היהודים אין חוקרים מעמיקים יכולים לקבלה גם אין להכינה כפשוטה, שכן המנהג מונע בני־אדם המחזיקים בדת [התגלות] מלטפל בכתבי־הקודש שלהם בדרך כזאת. זאת ציין אל־בוכארי [פרשנו הערבי של הקוראן] ב„צחיח”. הגה כך יהיה הגידול הרב במספר אצל בני־ישראל בגדר נס מופלא. המנהג, במובנה הנכון של המלה, ימנע כל מקרה מעין זה מחזור אצל עמים אחרים.

אמת שקשה לתאר איך תיתכן תנועה קרבית מתואמת בקבוצה גדולה כל־כך, אבל לא היתה תנועה כזאת, גם לא היה בה צורך. אמת הוא גם שפל ממלכה יש לה מספר מסוים של אנשי־חיל ולא יותר. אבל בני־ישראל בתחילה לא היו אנשי־חיל ושושלת לא היתה להם. מספרם עצם כלי־כך למען יוכלו לרשת את ארץ־כנען אשר הבטיח להם האלוהים ואשר את אדמתה טיהר בשבילם. כל הדברים האלה נסים הם. אללה הוא המדריך אל האמת.

נספח ב': דת ומלכות באסלאם, ביהדות ובנצרות

בעקבות הסברה ש"אמיר המאמינים" חייב לרכז באישיותו את המנהיגות הדתית, המדינית והצבאית של המוסלמים, מרחיב אבן־ח'לדון את הדיבור על "האוניברסליות של התעודה המוסלמית", בניגוד לדתות אחרות. וכך הוא כותב:

שאר הקבוצות הדתיות לא היתה להן תעודה אוניברסלית, ומלחמת־הקודש לא היתה לגביהן חובה דתית, חוץ מאשר למטרות הגנה. הגנה כך אירע שהממונה על העניינים הדתיים בקבוצות דתיות אחרות אין לו שום ענין כלל במדיניות. [בקבוצות האלו] המלכות היא נחלת המחזיקים בה, מכוח מקרה ובאיוו דרך שאין לה ולדת ולא־כלום. הם נוחלים אותה כפועל־יוצא מן ה"עצביה". שמעצם טבעה היא חותרת להגיע למלכות, כפי שכבר הזכרנו, ולא משום שרובצת על הקבוצה איוו חובה להשתלט על אומות אחרות. כדין האסלאם. אין הן נדרשות אלא להשליט את דתן בתוכן פנימה. הגנה על כן, משך כ־400 שנה אחרי משה ויהושע לא נתנו בני־ישראל דעתם על מלכות. דאגתם היחידה היתה לכונן את דתם. האיש שהיה ממונה בהם על דתם נקרא הכהן. במוכן ידוע היה בא־הכוח [הכליף] של משה... להשגחה על העניינים המדיניים, המתעוררים בדרך הטבע בין בני־אדם, בחרו בני־ישראל 70 זקנים שבידיהם הופקדה סמכות חוקית כללית... כך נמשך הדבר עד שהורגשה ה"עצביה" במלוא עוזה וכל השלטון נעשה מדיני... משך קרוב ל־400 שנה נשאר בני ישראל במצב הזה... (ע' 231).

לאחר שהוא מספר בפירוט על המאורעות עד לעלייתה של הנצרות ועד בכלל, ממשיך אבן־ח'לדון ואומר:

ראש העדה הנוצרית והאיש הממונה על המוסדות הדתיים הנוצריים קרוי פטריארך. הוא ראשם הדתי ובא־הכוח [כליף] של המשיח בתוכם... מנהג הוא בידי האפיפיור ביחס לנוצרים האירופיים להמריצם להיכנע לשליט אחד ולהזדקק אליו במחלוקותיהם ובהסכמיהם... השליט קרוי קיסר... האפיפיור בכבודו־ובעצמו שם את הכתר בראש הקיסר... (ע' 233/4).

ביבליוגרפיה חלקית

אף כי יש הרבה מהדורות ערביות של המוקדימה, כולן לוקות בשגיאות ושיבושים במידה זו או אחרת. אכן, אלה שיזדקקו לה בלשון זרה ימצאו עתה תרגום אנגלי מצוין ביותר, מאת פרופ' פרנץ רוזנטל, שהוא גם בבהינת נוסח „סופי“ של היצירה עצמה. כאן נביא רשימה חלקית של ספרים ומאמרים ששימשו בהכנתה של עבודה זו.

- מוקדימת אבן-ח'לדון (בלי עורך), אל־מטבעה אל־אדביה, ביירות, 1900.
- אבן-ח'לדון: המוקדימה — מבוא להיסטוריה. (אנגלית). מתורגם מערבית בידי פרנץ רוזנטל. שלושה כרכים. לונדון—ניו־יורק, 1958.
- קרל ברוקלמן: היסטוריה של העמים הערביים. לונדון.
- סאטע אל־חוצרי: עיונים במוקדימה של אבן-ח'לדון (ערבית). מהדורה מורחבת. קהיר, 1953.
- מוחמד ג'מיל ביהם: הערבאות והלאומיות החדשה. (ערבית). ביירות, 1957.
- שלמה דב גויטיין: ערבי על ערבים — בירור חדש על דעותיו של אבן-ח'לדון על העם הערבי. „המזרח החדש“, א', ע"ע 115—120, 198—201.
- מוחסן מהדי — הפילוסופיה של ההיסטוריה של אבן-ח'לדון. (אנגלית). לונדון, 1958.
- פיליפ חיתי: היסטוריה של הערבים. (אנגלית). לונדון, 1958.
- יו טרבור־רופר — מסות היסטוריות. (אנגלית). לונדון, 1958.